

مطالعه نقش مار در آثار هنری ایران با تمرکز بر تمدن لرستان

مریم شامخی امیری^۱، نادیا معقولی^۲

۱- کارشناس ارشد پژوهش هنر، موسسه عالی طبری

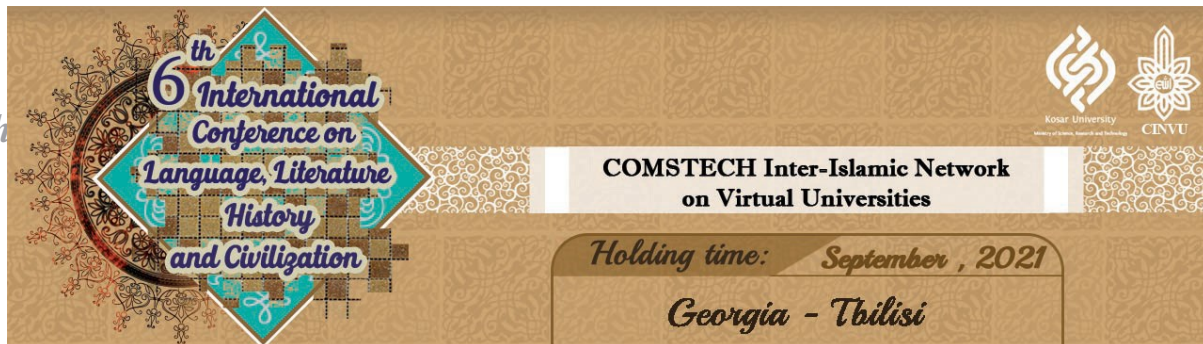
۲- دکترای پژوهش هنر، دانشگاه آزاد اسلامی

چکیده

از گذشته دور حیوان نقش مهمی در زندگی انسان‌ها داشته است. آثار به‌دست آمده از نقاشی بر دیوار غارها و سفالینه‌ها، می‌توان دریافت که حیوان نقش حامی خدا و گاه خدا را داشته است. اما با گذر زمان و افزایش آگاهی انسان، حیوان دیگر جایگاهی نداشت و این انسان بود که بر سرنوشت او تصمیم می‌گرفت. یکی از این حیوانات که نقش آن در دوره باستان به‌وفور کار شده و تا شرق دور هم پراکنده شده، نقش مار است. در آن دوره مار موجودی خبیث و مودی نیست. هدف از این پژوهش بررسی نقش مار در آثار هنری فلات ایران با تمرکز بر تمدن لرستان است. برای این منظور به بررسی آثار هنری و ظروف و اشیاء مفرغی به جا مانده از این تمدن پرداخته می‌شود. سؤال مطرح شده این است که نقش مار در این دوره به چه معنایی به کار رفته است؟ روش جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، کیفی و از نوع تحلیلی محتوا و نیز کتابخانه‌ای اسنادی و می‌دانی با استفاده از منابع مدون موجود و تجزیه و تحلیل داده‌ها و نمونه‌ها بوده است. نتایج به‌دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که نماد مار در این دوره گاه جایگاه خدایی و پرستش و مفاهیمی همچون باروری، برکت، آب، حاصلخیزی را در برداشته است. دلیل این بار معنایی متفاوت عمدتاً از حالت طبیعی خود مار نشأت می‌گیرد. این پژوهش به سؤالات مطرح شده در این خصوص پاسخ داده است.

واژگان کلیدی: تحلیل تطبیقی، نمادشناسی، نماد مار، تمدن لرستان، مفرغ

^۱ پژوهش حاضر مستخرج از پایان‌نامه می‌باشد.

مقدمه

پیام بسیاری از پیشینیان در نقوش به جامانده از آثار هنری در دنیا نهفته که ریشه در باورها و اعتقادات بشر در زمان ساخت و خلق آن دارد، برای فهم و درک معنای پنهان این نقوش، نیاز به شناخت زبان و نگرش مردم آن روزگاران است. آثار هنری ایران هم از این قاعده مستثنی نیست. نقش مایه مار از قدیمی ترین نقوش مورد استفاده در هنر از دوران قبل از تاریخ بوده است. در تحقیقات به عمل آمده، نقش مار، در بردارنده هر دو مفهوم خیر و شر است. در فلات ایران در گذشته، این تصویر در جایگاه رفیع قرار داشته است. گاه در نقش خدایی و گاه در نقش ایزدبانو و گاه نگهبان آب و گنج و گاه نقش اهریمن. «مار این جانور خزنده از ادوار پیش از تاریخ، به طور گسترده ای مورد پرستش بود و یک نماد دینی با مفاهیم وسیع و متنوع به شمار می رفت. از همان روزگاران نخستین، به پرستش خورشید وابستگی داشت. به نظر می رسید با پوست اندازی ادواری خود مانند خورشید، تجدید حیات می کند، و بنابراین، نماد مرگ و تولد دوباره است. با وجود این، چون طبیعتاً وابسته به زمین بود، یک خدای زیرزمینی و دشمن خدای خورشید، به شمار می رفت، او را با تقدیم هدایا آرام می کردند، و به صورت حامی خدایان و پادشاهان درآمد.» (هال، ۱۳۹۷: ۹۳)

در این پژوهش به بررسی تخصصی نقش این حیوان در تمدن لرستان و با توجه به اطلاعات به دست آمده به بررسی دلیل تفاوت معانی مختلف مار در این تمدن پرداخته شده است.

روش پژوهش

جمع آوری اطلاعات در این پژوهش، به لحاظ هدف بنیادی، و داده های پژوهش، به روش توصیفی - تحلیلی است و همچنین گردآوری داده ها نیز کتابخانه ای و اسنادی می باشد.

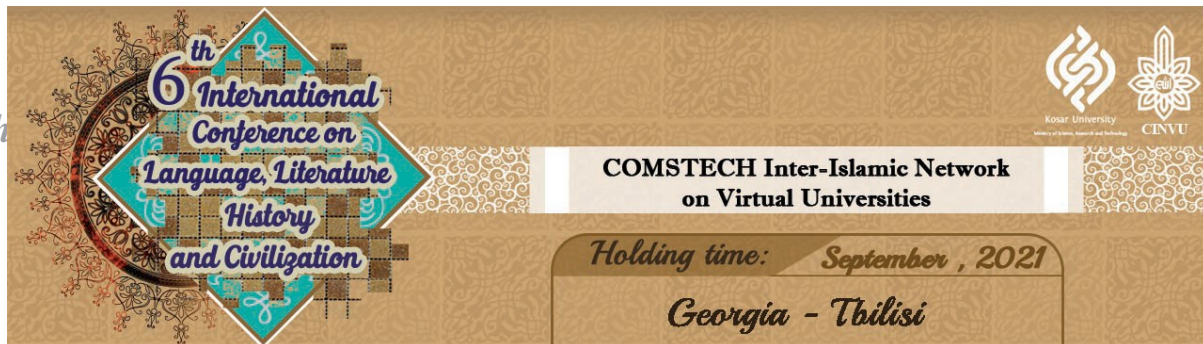
پیشینه پژوهش

یکی از نقوش حیوانی موجود در آثار هنری ایران و تمدن لرستان که بسیار مورد استفاده قرار گرفته نقش مار است که متأسفانه کتابی به طور اختصاصی در این مورد کار نشده و یا به چاپ نرسیده است. تنها به صورت جسته و گریخته در بین نوشته ها یا مقالات باستان شناسان و مورخان ایرانی و خارجی و ادیبان به آن پرداخته شده است از جمله:

(۱) ابوالقاسم دادور در کتاب درآمدی بر اسطوره ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان (۱۳۸۵) به شرح و مقایسه نماد مار در آثار این دو تمدن در عهد باستان پرداخته است.

(۲) ایدت پرادا همکاری چارلز ویلکینسون و رابرت رایسون در کتاب هنر ایران باستان (تمدن های پیش از اسلام) (۱۳۸۶) به نمادشناسی نقوش این دوره پرداخته و متعاقباً نقش مار را هم مورد بررسی قرار داده است.

(۳) شوکت الملوک صالح زاده در پایان نامه ارشد خود با عنوان بررسی نقش مار در آثار هنری پیش از تاریخ ایران (۱۳۹۰) به تفصیل در مورد نقش مار و کاربرد آن در آن دوره تاریخی پرداخته است. نقش مار را در تمدن های نخستین با ماه و خدا و به معنای باروری و برکت و آب می باشد که کم کم در هزاره های اول کم رند شده است.

۴) ترنم تقوی در پایان نامه ارشد خود (۱۳۸۸) به مفهوم نمادین مار در ایران با نگاه به تمدن‌های همجوار؛ میان‌دورودان، هند، یونان و مصر کار کرده و در این پژوهش دلیل تغییر معنای مار در دوره‌های مختلف، با در نظر گرفتن دیدگاه همسایگان ایران و تفاوت نگاه آریایی‌ها و ساکنان بومی فلات ایران می‌پردازد.

۵) میر مطهر در سال (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان موتیف مار در تمدن جیرفت و هلیل رود با رویکرد نشانه و اسطوره‌شناسی انجام داده که آثار آن از جنس سنگ کلریت یا سنگ صابون با نقش مایه‌های هندسی، جانوری و گیاهی که به نیمه اول هزاره سوم تعلق دارد و نقش مار یکی از این نقوش کار شده است.

۶) غلامی رکن آبادی در سال (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان نمادشناسی تصویری مار بر کوبه درها در هنر اسلامی، به کارگرفتن نقش مار بر کوبه‌های درها را مورد مطالعه قرار داده. کار شدن مار بر در کوبه‌ها دلیل خاصی داشته و روزگاری از پرکاربردترین طرح‌ها بوده است.

سوالات پژوهش

چنین به نظر می‌رسد که مار در آثار هنری تمدن لرستان در ظروف مختلفی کار شده است و معانی متفاوتی داشته است. لذا طرح پرسش‌هایی از این دست را موجه و منطقی می‌نماید:

۱- نقش مار در تمدن لرستان بر چه اشیایی کار شده؟

۲- معنای مستتر در این کاربرد چیست؟

هنر ایران

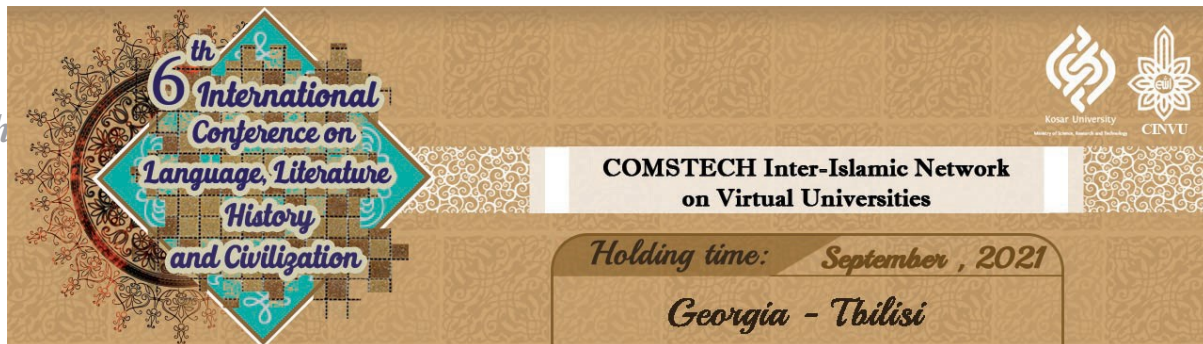
ایران از مهم‌ترین تمدن‌های باستانی در جهان محسوب می‌شود و آثار تاریخی بسیاری در آن قرار دارد. تعدادی از این آثار و اشیاء طی سال‌ها به ثبت جهانی یونسکو رسیده است. مجموعه‌هایی چون چغازنبیل، تخت جمشید، بیستون، نقش جهان، پاسارگاد، سازه‌های آبی شوشتر، شهر سوخته و صدها مجموعه دیگر از این آثار را می‌توان نام برد. از غنی‌ترین و پربرترین میراث در جهان، هنر ایران که شامل: معماری، نگارگری، بافندگی، سفالگری، موسیقی، رقص، ادبیات، فلزکاری، طراحی محیط، خوشنویسی، صنایع دستی، مجسمه‌سازی و حدود سه هزار نوع هنر در چهارصد گروه هنری مختلف می‌باشد. آثار هنری برجای مانده از نیاکان و گذشتگان در موزه‌های معروف ایران و جهان قرار دارد.

نماد و نمادشناسی

آینده هر ملتی، ریشه در گذشته و تاریخچه آن ملت دارد. گذشته ملت، وجه اشتراک فرهنگ بین مردم آن مرزوبوم است و یکی از راه‌های پی‌بردن به فرهنگ هر ملتی، جستجو و معنا کاوی نقش و نمادهای موجود در آثار نیاکان و زبان آن مردم است.

قبل از تعریف و تقسیم‌بندی نمادها ابتدا باید به مقوله فرهنگ رسید و آن را معنا کرد. گوی روشه فرهنگ را مجموعه به هم پیوسته‌ای از اندیشه‌ها و احساسات و اعمال کم‌وبیش صریح می‌داند که به وسیله اکثریت افراد یک گروه پذیرفته شده است و لازمه این که این افراد، گروهی معین و مشخص تشکیل دهند را در مجموعه به هم پیوسته، در عین حال عینی و سمبلیک می‌داند.

واژه نماد به معنای نماینده، سمبل «شی یا موجودی که معرف موجود مجرد است» (فرهنگ معین، ۱۳۷۵) و نمود و نماد و نماینده است. در فرهنگ عمید نماد یا مظهر یا سمبل را، نشانه یا علامتی با معنای خاص؛ یا حرفی که برای نشان دادن کمیت، عمل، یا رابطه‌ای به کار می‌رود، تعریف شده است. (فرهنگ عمید؛ ۱۰۳۰:۱۳۸۹) «نماد یعنی هر چیزی که بتوان با آن به طور معنی‌دار چیزی را معرفی کرد» (رابرتسون، ۱۳۷۱: ۸) «نماد بیان ادراکی مشهود که باید جایگزین امر مخفی شود» (ستاری، ۱۳۶۵: ۵۲) گاه ممکن است به یک شی باشد یا طرح قراردادی که به یک مفهوم اشاره می‌کند. مثل تابلوهای راهنمایی رانندگی و یا نقش صلیب شکسته یا کمیت در ریاضی یا پرچم که نماد هویت یک ملت است. زبان خود از مهم‌ترین نمونه نمادپردازی است که ابهام را برطرف می‌کند و این‌گونه فرهنگ را از گذشته به آینده منتقل می‌کند.

نمادها بیان‌کننده حالات و خواسته‌های انسان است. حلقه ازدواج نماد وفاداری، مشت گره کرده نماد خشم، است. با این اوصاف نماد و نشانه دو مقوله جدا از هم هستند و هر دو به موضوع مربوط به خود اشاره می‌کند. «انسان برای انتقال افکار و عقاید خود، از گفتار و یا نوشتار استفاده می‌کند. این زبان سرشار از نمادها و نشانه‌هایی است که به خودی خود معنایی ندارند، اما به دلیل کاربرد فراگیرشان دارای معنا هستند و یا اینکه انسان به ظن خود به آنها مفهومی بخشیده است. ولی هیچ کدام از این‌ها نماد نیستند، بلکه تداعی‌کننده نشانه اشیا هستند» (یونگ، ۱۳۷۷: ۱۶).

در کل باید گفت نماد به هر موضوعی که به‌غیر از موضوع صریح و عینی خود به معنایی پوشیده و مخفی در خود نیز اشاره دارد.

نماد حیوانی

نقوش به چند دسته انسانی، حیوانی، گیاهی، هندسی تقسیم می‌شوند. در تقسیم‌بندی نقوش، نقش حیوانی از مهم‌ترین و بیشترین فراوانی را دارد. طرح جانورانی همچون گاو کوهان‌دار، بز کوهی، پلنگ، عقاب، عقرب یا کژدم، روباه، شیر، خرس، ماهی، مار یا اژدها و ... را شامل می‌شود. گاهی اوقات در طرح‌ها تنها نیمی از بدن جانور ترسیم می‌شد. مثل سفالینه‌های بین ۳۰۰۰ تا ۴۰۰۰ قبل از میلاد که طرح‌هایی از شاخ گاو، گوزن، بز کوهی و یا بال و نگاه پرندگان کار شده است. نقوش حیوانی از جمله نقوش بسیار کار شده در آثار هنری و تاریخی در ایران است. نقش حیوانی مار در این پژوهش بیشتر مورد بررسی قرار می‌گیرد.

گاو: البته گاو نماد نیروی زایش، حاصلخیزی و زمین و نماد قدرت است. کشتن گاو نماد پایان زمستان و تولد نیروی حیات است. در مصر و خاورمیانه باستان و شرق مدیترانه و هندوستان گاه تا جایگاه پرستش و خدایی هم رسیده است و پرستش آن به خاطر الهه مادر است. هرچند وقتی به نماد گاو می‌رسیم هر دو نوع نر و ماده را باید بررسی کرد. گاو ماده نماد ایزدبانو ماه و زمین، باروری و نور است.

شیر: همچون مار، هم به نماد خیر و هم به نماد شر تعبیر شده است. هم به نماد عظمت و دلیری و قانون و هم به نماد بی‌رحمی و جنگ است. «در تصاویر کهن نماد پرستی خورشید - خدا بود.» (هال، ۱۳۸۷: ۶۱) نگهبان پرستشگاه‌ها و قصرها بودند. «از معنای سمبولیک این حیوان می‌توان آتش، ابهت، پارسایی، پرتو خورشید، پیروزی، تابستان، دزدی،

COMSTech Inter-Islamic Network
on Virtual Universities

Holding time: September, 2021
Georgia - Tbilisi

دلاوری، روح زندگی، سلطان جانوران، سلطنت، شجاعت، عقل، غرور، فکر، قدرت الهی و نفس، گرمای خورشید، مراقبت، مواظبت، نیروی ابر انسانی و مادون انسانی (الهی و حیوانی) را نام برد.» (دادور و منصور، ۱۳۸۵:۷۴)

نقوش حیوانی کار شده در دوره هخامنشی، منبع: wordpress.com

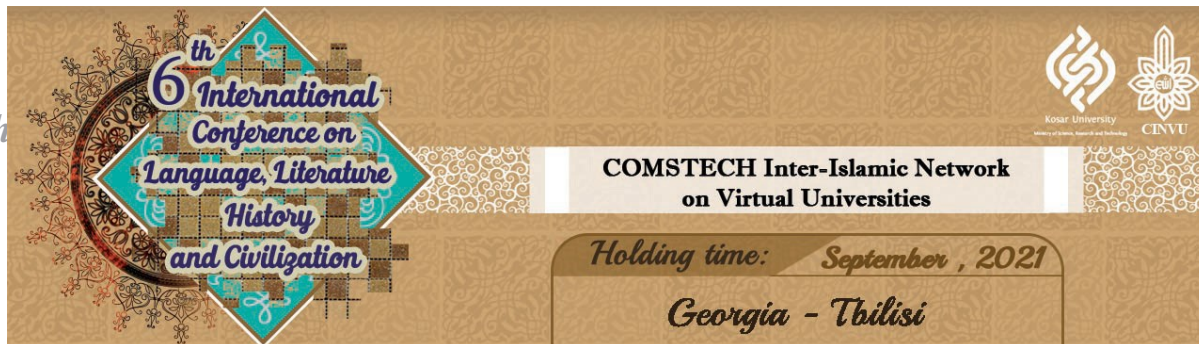
عقاب یا شاهین: از روزگاران کهن، حامیان خدایان زمین و آسمان است. «پرواز عقاب در ابرها می توانست با طوفان سهمگین نیز مرتبط باشد.» (وارنر، ۱۳۸۶: ۵۱۴) نماد عقاب با مار در چنگال‌هایش «پیکار قدرت‌های آسمانی با قوای دوزخی و تضاد میان روز و شب، آسمان و زمین و خیر و شر است» (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۵۸) و نماد شاهین «جسارت، قدرت و دلیری بوده و با خدایان خورشید همراه است» (هال، ۱۳۷۸: ۶۸)

مار و نماد مار

مار از مهم‌ترین و پیچیده‌ترین جانوران و از قدیمی‌ترین نقوش حیوانی است. بردربردارنده مفاهیم منفی شامل: پلیدی، بی‌وفایی، حيله‌گری، خیانت، خشم، افسون، افسردگی، انتقام، انهدام، بدبختی، حسادت، خطر، شهوت، فساد، کینه‌توزی، وسوسه، تلخی، سم، بی‌ثباتی، مرگ، شیطان.

معانی مثبت شامل: عقل، پیام‌رسانی، دایره، جهانی، سلامتی، قدرت، نامیرایی، محافظت، هوش، ماه، شانس، گنج، آب، نوسازی، درخت، آلت مردانه، زمین، نسل و همچنین گاهی در دو جایگاه جنسیت نر و ماده آورده‌اند و تمامی موارد ذکر شده در طی سال‌ها و قرن‌ها و در تمدن‌های مختلف در فلات ایران جایگاه ویژه‌ای داشته و از دوران پارینه‌سنگی در آثار تاریخی و هنری کار شده است. «اگرچه رمزپردازی مار، گرایش‌های غریزه‌ای دارد که ذهن را مغشوش می‌کند اما در نهایت همه رموزها به‌جانب یک تهور مرکزی می‌گراید و آن اینکه مار بی‌مرگ است چون تجدید حیات می‌کند بنابراین او از نیروها و قوای ماه است، بخشنده باروری است بخشنده دانایی و غبی آموزی و در نهایت بخشنده جاودانگی است.» (میرچاه‌الیاده، ۱۳۶۸: ۱۶۹)

مسئله بعدی در مورد این نماد، تضاد معنایی این حیوان در ادوار و بار معنای مختلف حتی در یک تمدن است. گاه در جایگاه خدا و گاه در جایگاه اهریمن به‌کاررفته. «در عین کیفیت نمادین مردانه‌اش به دلیل شباهت به اندام جنسی مردانه ویژگی‌های سمبولیک زنانه را هم داراست و با وجود داشتن خصوصیات باروری و تجدید حیات ادواری‌اش حاصل مرگ نیز می‌باشد.» (توکل‌سراجی، ۱۳۸۰: ۱۰۴)

هال می گوید: مهره‌های استوانه‌ای شکل متعلق به اواخر هزاره چهارم قبل از میلاد در بین‌النهرین، یک جفت مار به هم پیچیده را نشان می‌دهد که ظاهراً دلالت بر جفت‌گیری دارد. این تصویر ظاهراً بدین مفهوم است که مخلوقات اساساً زمینی و یک منبع الهی باروری زمین بودند. (هال، ۹۵: ۱۳۸۰)

ظهور مار در هر بهار همراه با نوزایی سبزه‌ها و گیاهان، موجب این تصور شده بود که با نیروهای محبوس در دل زمین همچون اعماق آب نیز پیوند و هم‌بستگی داشته است و از این طریق، بر نقش او به‌عنوان عامل باروری تأکید می‌شد. (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۵۴۹)

به عقیده کوپر، این حیوان نماد «پرتوهای شمسی، خط سیر تلیس، نیرو، زیرکی، حيله‌گری، تاریکی، شر، فساد، اغواگری است. نماد روحی که در هر چیزی نفوذ می‌کند و مظهر طبیعت درونی انسان و هوشیاری است» (کوپر، ۱۳۷۹: ۳۳۰).

مار حلقه‌زده به دور زن نماد ایزدبانو است و به‌خاطر مهره در سر صاحب گنج و انگشتری جادویی است. کمر بند یا دستبند با نماد مار نشان‌دهنده حیات ابدی است و بر روی عصا نماد نوشدارو و زهر است. در فلات ایران نیز مانند بسیاری از تمدن‌های دیگر وابسته به کشاورزی که آب‌وهوا بسیار حائز اهمیت است، مار نماد آب و رود و حاصلخیزی است. (gilan, 2003: 175).

لرستان

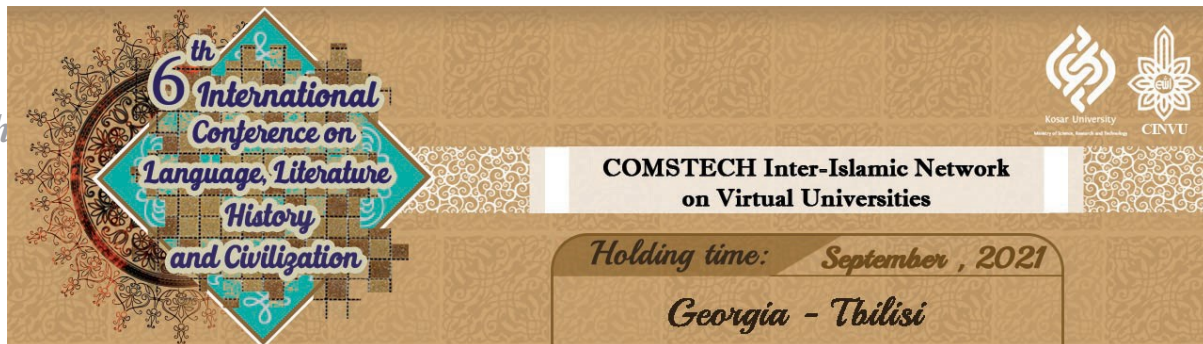
در ناحیه کوهستانی بین کوه‌های پشت کوه و کبیر کوه در شمال غربی خوزستان، منطقه‌ای با نام لرستان و تمدن لرستان قرار دارد. از طرف شمال با کرمانشاه و همدان از طرف شمال شرق به نهاوند و بروجرد، از طرف شرق به رود دز می‌رسد.

کوه‌های زاگرس دیواری بین فلات ایران و جلگه بین‌النهرین که جلگه بین‌النهرین ناحیه متمدن و باشکوه عصر کهن و ناحیه قفقاز و جنوب روسیه مربوط به قبایل چادرنشین و دامدار در دوره پیش از تاریخ است. به دلیل شرایط آب‌وهوایی و دشت‌ها و مراتع، از گذشته‌ها مورد توجه دامدارها و چادرنشینان بوده است. چهارهزار سال قبل از میلاد مسیح اولین ساکنان این سرزمین، احتمالاً از روسیه و سبیری که آنها را آزیاتیک یا آسیایی می‌نامند، به این منطقه مهاجرت کرده‌اند.

ابتدا با صید و شکار و سپس با دامداری و کشاورزی می‌گذرانند. ابزار شکارشان فلاخن، گرز و نیزه است و در کشاورزی از سنگ تراشیده و کاردهای سنگ چخماق استفاده می‌کردند. بافندگی نیز در این دوره دیده شده است. ظروف ساده با گل و دست‌ساخته و در آتش پخته می‌شد.

در دوره تمدن، کوره سفالگری و ظرافت کار در ساخت اشیاء و ظروف سفالی و نقوش حیوانی از جمله پرندگان و بز کوهی اضافه شد.

با شناخت فلز، کم کم از دوره سنگ به عصر فلز می‌رسیم. تمدن رشد چشم‌گیری داشته و سفالگری و کوزه‌گری با ظرافت و مهارت خیره‌کننده‌ای انجام می‌شد تزئینات روی ظروف تا جایی پیش رفته که از دیگر حیوانات نیز استفاده شده حتی به صورت انیمیشن که حیوان‌ها به دنبال هم یا در جنگ‌اند.

از آثار به دست آمده از هزاره چهارم تمدن لرستان، ما شاهد حضور اقوام دیگری در این منطقه هستیم که هنر و اعتقادات دینی مردن این منطقه و حتی خدایان را نیز تحت تأثیر قرار داده است. در اواخر هزاره سوم صنعت مفرغ رواج و پیشرفت چشمگیری داشت. به خاطر شرایط آب هوایی و حضور اقوام پرورش دهنده اسب در این منطقه، صنعت مفرغ با پرورش اسب ادغام شد.

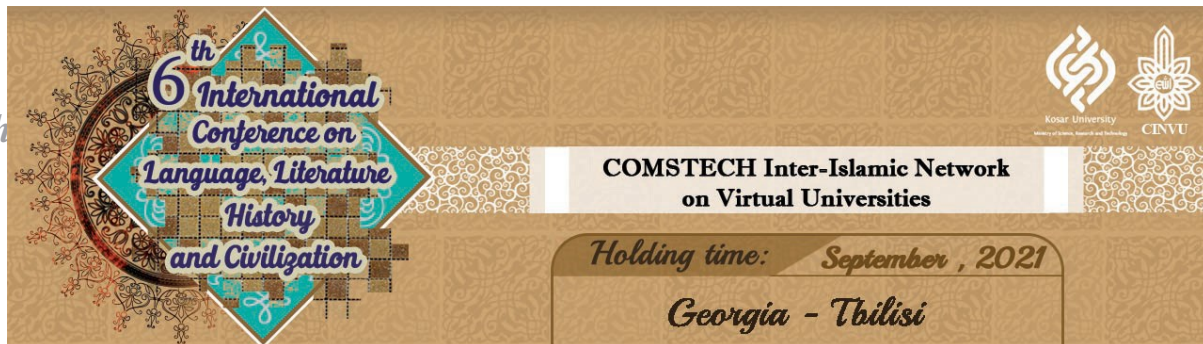
تمدن لرستان اولین بار با هیئات باستان‌شناسی رایس آمریکا و کمبریج لندن مورد کاوش قرار گرفت. دمرگان اولین کسی بود که این منطقه را مورد بررسی قرار داد. از غار همیان و رومشکان و کنجی آثار پیش‌از تاریخ از جمله ابزار برنزی به دست آمده است.

از ابزار کشف شده می‌توان به افسار و لگام اسب، سازوبرگ اسب، دهنه تعلیم و لگام تشریفاتی، آویزها، زنگ‌ها و زنگوله‌ها، ارابه‌ها، جواهرات مردان و زنان، فلزکوبی یراق، گردنبند، آویز، گوشواره، سنجاق سر، گل کر، بازوبند، سنجاق قفلی، دگمه، وسایل آرایشی، آئینه، ظروف آبخوری و فنجان و غیره نام برد.

مهرهای گرد و استوانه‌ای، تصاویر الهه بزرگ و ایزدان، تصاویر گیل‌گمش و انکیدو از جمله تصاویر کار شده است. به گفته گدار تصویر گیل‌گمش بر گردن زنان، بر فرمان ارابه‌ها و دسته دشنه‌ها، نزد زندگان و درون گورها یافت می‌شود. پس می‌توان نتیجه گرفت که خدایی برای ستایش و تملق نبوده پس طلسمی بوده در برابر بیماری‌ها و چشم‌زخم‌ها که ارزش نگهداری‌اش به تدریج از تصویر آدمی با حیوانات درنده که با او آمیزش داشته‌اند جایگزین شد. (گدار، ۱۳۷۷: ۲۶)

اعتقادات مذهبی مردمان لرستان (کاسیت‌ها) نیز در پیدایش شبیه به دیگر تمدن‌ها چندخدایی است و هر عامل طبیعی خدای خود را داراست که در اشیا و ظروف تصویر شده‌اند. «برای درامان ماندن از خشم طبیعت و نیروهای شیطانی به طلسم و جادو و نذر واضح است و این سحر و جادو تا ترسیم خورشید و ماه و حیوانات نماد هر خدا در ظروف و اشیا پیش رفته است. مثلاً شیر یا گاو نماد خدای جلگه، عقاب نماد آسمان، مار نماد خدای زمین، بز نماد کوه است.» (قاسمی، ۱۳۷۵: ۳۷)

در زمان پیشرفت، اعتقادات دینی کاسیت‌ها نیز به خدای بزرگ که بر همه موجودات و گیاهان و انسان‌ها و فصول حکمرانی می‌کند. برای تصویر خدای بزرگ، گاه از تصویر انسان و گاه از هم آمیختن انسان و حیوانات، استفاده می‌شد. خدایان کوچک نیز واسطه خدای بزرگ و انسان‌ها هر کدام مظهر طبیعی داشتند. خدای کوچ بر زمین و خدای بزرگ بر آسمان حکمرانی می‌کرد. غالباً خدای بزرگ بر شیر نماد خورشید و یا بز کوهی نماینده ماه است تسلط دارد. خدای آسمان که نامی از او برده نشده معمولاً به صورت مردی با ریش سه شاخه و در کنار درخت زندگی و بز و گاه انسانی با شاخ که شیران و درخت زندگی در اطرافش ترسیم می‌شود.

از همسایگی مردم لرستان با بین‌النهرین کاملاً می‌توان تأثیر اعتقادی را در آنها مشاهده کرد تا جایی که تصویر خدای آسمان گاه همان تصویر گیل‌گمش قهرمان افسانه‌ای برهنه با کمر بند تنگ بسته و موهای حلقه شده در سه طبقه که با حیوان درنده‌ای می‌جنگد و از مردمان نگهبانی می‌کند.

گاه تاجی نیز بر سرش طراحی شده است. بر ایشیا و ظروف کوچک تنها و یا تنها سرش تصویر شده است. کم‌کم تصویرش کم‌رنگ و تنها بر گردن زنان و یا ارابه‌ها و دسته خنجرها و در هدایای درون گورها کار شده است. به اعتقاد اندر گدار تنها برای طلسم‌ها استفاده می‌شد تا اینکه به یکباره منحل شد و دیگر حیواناتی که در ارتباط با او بودند، کار شد است.

اغلب مسکن آنها چادرها و تنها معابد آنها به صورت بنا در دست است. آثار به دست آمده، صرفاً از گورها و مزارهاست که همراه با مردگان به خاک سپرده شده. گورها در دره‌ها و بنا بر مقام هر شخص، شکل گورها متفاوت است. از زبان اقوام کاسیت ساکن لرستان اطلاعات دقیقی در دسترس نیست. اما نام پادشاهان و خدایان آنها به دست آمده است. «زبان آنها با مردم قفقاز یک ریشه و شباهت زیادی به هندواروپایی دارد. پس می‌توان ادعا کرد که اقوام ساکن لرستان همان نژاد آریایی هستند که قبل از اقوام ماد و پارس وارد فلات ایران شده‌اند.» (قاسمی، ۱۳۷۵:۲۳)

مار در تمدن لرستان

بر اساس آثار به دست آمده از انسان‌ها در غارها، صخره‌ها، استخوان، ابزارها و کنار رودخانه‌ها، تصویر زن نقاشی یا حکاکی و یا به شکل مجسمه و تندیس ساخته شده است. زنان برهنه باردار و یا در حال زایمان که در اندام جنسی آنها بزرگ‌نمایی شده، وجود این آثار در سراسر جهان نشان از اهمیت نقش زن در قالب ایزدبانوان است. گاه این نقش‌ها همراه با حیوانات و گیاهان کار شده است. تا جایی که نماد شناسان وجود این حیوانات مانند مار و اسب و خرس را به عنوان نماد مردانگی در کنار ایزدبانوان به معنای زایش و باروری می‌دانند. (گوران، ۱۳۵۷:۱۰۱)

نقش زن تا جایی قدرت می‌گیرد که میرچاه الیاده در کتاب رساله تاریخ ادیان خود دلیل اهمیت زنان را به غیر از بارور و زایش خود و اختراع کشاورزی و اهلی کردن حیوانات وحشی که کامی بلند در تسلط بر طبیعت است که همه امور را به دست گرفته و معاش خانواده و کشاورزی و زایش زمین را نیز کنترل می‌کند و به همین دلیل زن‌ها مقدس و نام‌هایی چون ایزدبانوی زمین و باروری و عشق و حاصلخیزی و ... دریافت کردند و در آثار برجای مانده به تصویر کشیده شدند. (دوبوکور، ۱۳۷۶)

مار همیشه جزوی از ایزدبانوان است، از دست او غذا می‌خورد، به دور او پیچیده، و به عنوان تیامات (مار یا اژدهایی در افسانه‌های بین‌النهرین که جهان از بدن او تشکیل می‌شود) و خود ایزدبانو می‌باشد. (بهمنی، ۱۳۸۶:۱۱۵)

مار در تمدن لرستان نیز مانند دیگر تمدن‌ها، به صورت طبیعی خود ترسیم می‌شد. بیشترین کاربرد آن ابتدا بر روی ظروف سفالی خصوصاً ظروف نوشیدنی و آب‌خوری و بعد بر آثار مفرغی مانند سنجاق‌سرها به خاطر کاربرد مذهبی است.

6th International Conference on Language, Literature, History and Civilization

COMSTech Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021

Georgia - Tbilisi

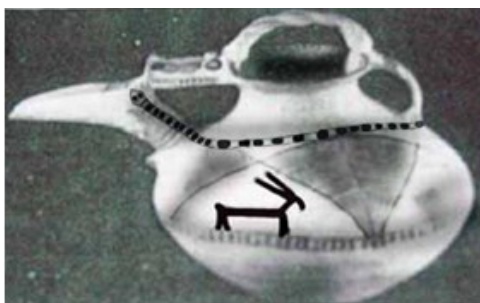
Kosar University
CINU

اولین نقش مار کار شده، کشف شده از این تمدن را می توان به دو هزار سال قبل از میلاد مسیح در زمان مهاجرت کاسیت ها به این منطقه است که سفالگری و کوزه گری پیشرفت کرد و نقوش حیوانی در تزیین آثار به کار رفت. بیشترین نقش حیوانی کار شده متعاقباً نقش مار است. نقش مار سانسور شده و متفاوت از حالت طبیعی خود اما معنا و تصویر و صفات مار را کاملاً می رساند.

مار در این دوره گاه به صورت خطی و ترکیبی، گاه محکم و فشرده و بدون برجستگی تصویر شده است. جزئیات در این دوره پرداخته نشده و هنرمند صرفاً به آن مقوله مورد نظر پرداخته و بزرگ نمایی کرده است.

نقش مار در تمدن لرستان در کنار اشکال هندسی و جانوری نقش مکمل دارد. هاشور، لوزی، شطرنجی، شانه ای، مثلث، بز کوهی و گوزن از جمله این نقوش است.

تنگ آبخوری که در حدود هزاره دوم قبل از میلاد کشف شده ماری افقی در حال خزیدن که دم آن از سمت راست دهانه تنگ و سر آن به سمت چپ دهانه ظرف ختم می شود است. گویا مار از قسمت نوک تنگ که محل خروج آب هست، محافظت و نگهبانی می کند.

لرستان هزاره دوم قبل از میلاد منبع: معصومی، ۱۳۸۶: ۵۵

در دوره دوم تمدن لرستان در حدود هزاره اول قبل از میلاد زمانی است که کاسیت ها از بابل به منطقه لرستان کوچ کردند و نقش مار دچار تغییرات شد هر چند در معناشناسی آن تغییری ایجاد نشد و همچنان ماه و خدای ماه بر همه چیز ارجحیت داشت حتی در زمانی که ماه در کنار نقش گیل گمش یا گاو بال دار ظاهر شد باز هم ماه برتری خود را حفظ کرده است. دوره اوج زیبایی نقش مار در این دوره است.

در این دوره نقش مار با جزئیات و فرم پیچ، صاف که حالت تهاجمی را القا می کرد و گاه موج که حرکت را نشان می داد، ترسیم می شد و بیشتر بر اشیا از جنس مفرغ خصوصاً لیوان های نوشیدنی که برای مراسم مذهبی و آب مقدس و یا سنجاق سرها که برای نذر بر دیوار معابد نصب می شد، استفاده شده است.

نقوش به کار رفته در کنار مار صرفاً معنای ماه را تداعی می کند و عبارت اند از: انسان شاخ دار، انسان ترکیبی با سر قوچ، زن، مرغ دریایی، ماهی، گاو ماده باردار، گل چندپر، لوتوس، کاج، و نقوش دایره و مفهوم مذهبی و آیینی در اکثر آثار به چشم می خورد.

تصویر زیر سنجاق دوره لرستان مربوط به دو هزار سال قبل از میلاد با تصویر ایزدبانو و کاهن مار به دست یکی از این آثار است.

6th International Conference on Language, Literature History and Civilization

COMSTech Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021
Georgia - Tbilisi

Kosar University
CINLU

تمدن لرستان: منبع: jwica.ut.ac.ir

بحث و بررسی

قدیمی ترین مجسمه ایزدبانو یافت شده با سر مار در حدود ۵ یا ۴ هزار سال قبل از میلاد در منطقه عبید بوده است.

الهه مادر، منطقه عبید: موزه بریتانیا منبع: raeeka.wordpress.com

در آثار کشف شده از تمدن لرستان در حدود هزار تا دو هزار سال قبل از میلاد مسیح، سنجاق مفرغی با نقش مار یافت شده است.

سر سنجاق برنزی تمدن لرستان، موزه ملی ایران، منبع: iranatlas.info

6th International Conference on Language, Literature, History and Civilization

COMSTech Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021

Georgia - Tbilisi

سنجاق نذری انسان مار به دست در کاوش های هیئت دانشگاه شیکاگو در کوه دشت که محل اسکان کشاورزان معبد بوده به همراه دیگر اشیای فلزی به دست آمده است. سنجاق با سر برجسته با میله ای که آن را در دیوار فرو می کردند. انسانی شاخدار با ردای بلند که ماری در هر دست گرفته متعلق به هزاره دوم پیش از میلاد است. احتمالاً متعلق به خدای ساکنان این منطقه باستانی بوده که تحت تأثیر عیلامی ها (همسایه خود) خدایانشان به نشانه باروری مار در دست در مقابل نیروهای شیطانی به تصویر می کشیدند.

هزاره اول قبل از میلاد، مفرغ لرستان، گویری، ۱۳۸۵: ۸۱

سنجاق بعدی مربوط به ۱۰۰۰ تا ۱۲۰۰ قبل از میلاد است. دو نفر در تصویر که هر کدام شاخه نخای در دست و سمت چپ با دست دیگر ماری را از دم گرفته است. تصویر سمت راست از بین رفته است. ردای بلند و گشاد و چین دار شبیه به ملکه عیلام نپیر آسو که در موزه لوور نگهداری می شود. مار و نخل از نمادهای باروری است و این سنجاق سر گویا برای استجابت نذری به درگاه ایزدان تقدیم پیشکش شده است.

سنجاق سر مفرغی، لرستان، موزه لوور منبع: raeeka.wordpress.com

سنجاق سر نذری بعدی، مربوط به تمدن لرستان، زن یا الهه ای را در وسط سنجاق در حال زایمان به تصویر کشیده و مار بالای سر الهه و دو حیوان شاخدار در دو طرف زن و گل هشتپیری که نماد الهگان است ترسیم شده است.

6th International Conference on Language, Literature History and Civilization

COMSTECH Inter-Islamic Network on Virtual Universities

Holding time: September, 2021
Georgia - Tbilisi

Kosar University
CINLU

دستبند مفرغی تمدن لرستان، موزه ایران باستان منبع: raeeka.wordpress.com

از دیگر اکسسوری‌های تزئینی در لرستان در حدود هزاره دوم که مزین به نقش مار است می‌توان دستبندها را نام برد که در دو سمت دستبندها با سر مار تزئین شده است و این دستبندها هم احتمالاً جنبه آیینی دارد.

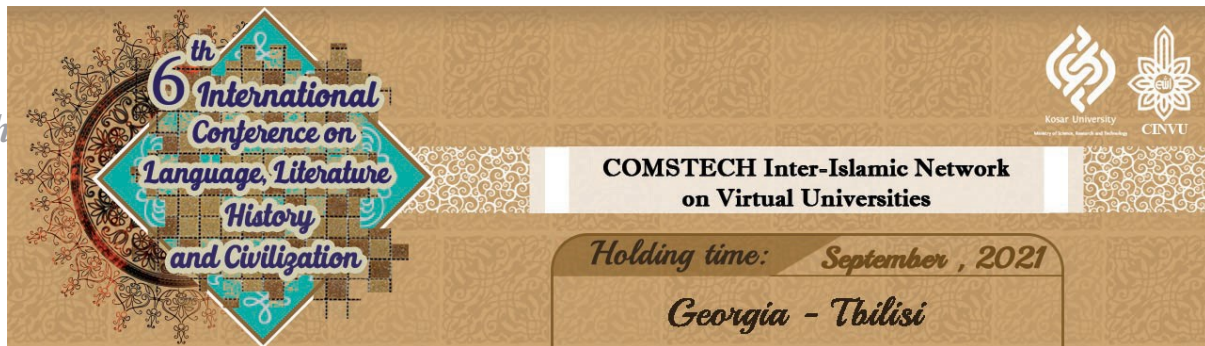

دستبند مفرغی تمدن لرستان، موزه ایران باستان منبع: raeeka.wordpress.com

تبر برنزی، تمدن لرستان، موزه ایران باستان منبع: www.maltergalleries.com

از دیگر اشیا مزین به نقش مار می‌توان ادوات جنگی مثل تیردان‌ها یا تبرها را نام برد. تصویر بالا حدوداً متعلق به سال ۱۲۰۰ قبل از میلاد است. نقش مار برجسته روی دسته تبر به خوبی مشخص است.

نتیجه گیری

باورها، اعتقادات و آداب و رسوم که به صورت نقوش مکتوب شده طی سالیان در افکار انسان‌ها جای گرفته و در ناخودآگاه اوست، به آسانی از بین نمی‌رود. در بررسی به عمل آمده از نه اثر از سر سنجاق‌ها و اشیا برنزی و مفرغی متوجه می‌شویم که عمدتاً این آثار پیش کش و مربوط به خدای باروری است.

هر کدام یک از معانی به کاررفته این جانور، از حالات و رفتار او نیز نشات می‌گیرد. مثلاً ظاهرش، پوست اندازی‌اش، شکار، چمبره زدن و جایگاه‌های زندگی‌اش که در جنگل و آب و بیابان و خشکی و کویر و حتی در لابه‌لای سنگ و صخره‌ها می‌توان یافت. از محصولات در برابر آفت و جوندگان محافظت می‌کند و تا زمانی که احساس خطر نکند، صدمه‌ای نمی‌زند. بسیار شنیده‌ایم که با دیدن هر چهره تا مدت‌ها در حافظه‌اش می‌ماند. در مباحث داروشناسی قوم سومر آمده: مخلوط پوست مار و بعضی گیاهان جنبه درمانی دارد. در تفکر عامه نیز بنا بر خرافه‌های قدیم، سم مار درمان هر نوع مسمومیت است. البته این مدعا امروز به اثبات رسیده و از سم مار زهردار همچون افعی برای تولید دارو استفاده می‌شود.

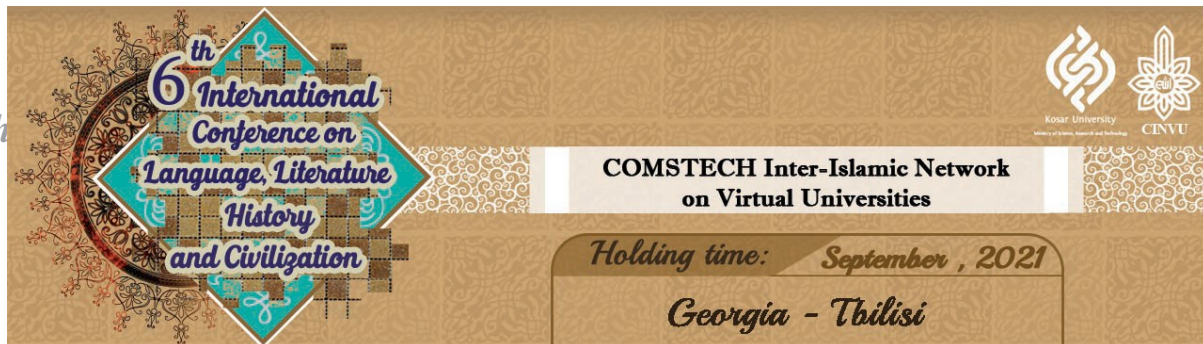
۱- نقش مار در تمدن لرستان بر چه اشیایی کار شده است؟

همان طور که در بررسی نشان داده شد، کاربرد نقش مار در تمدن لرستان در سرسنجاق‌های نذری، ظروف نوشیدنی، تندیس خدایان و ایزدبانوان، زیورآلات و دستبندهای نذری، ادوات جنگ‌بیشترین کاربرد را داشته است.

۲- معنای مستتر در این کاربرد چیست؟

عمده‌ترین بار معنایی این نقش در این تمدن یاری خواهی از خدایان و ایزدبانوان در باروری زمین، انسان، و احشام است. کمک در پیروزی در جنگ و نگهداری از آب و انسان‌ها و عزیزان دیگر دلایل استفاده از نقش مار در این تمدن است.

در دوران باستان، دوران مذاهب میترا و مهرپرستی (قبل از زرتشت و یکتاپرستی) در تمدن‌های کهن، مقدس و هم‌رده با خدا و گاه خداست. همراه ایزدبانوان و الهه‌گان. با ظهور زرتشت، کلاً منفور و اهریمنی است و موجودی زیانکار و همراه شیطان است. چرا؟

منابع

- بهمنی؛ پردیس (۱۳۸۹)؛ سیر تحول و تطور نقش و نماد در هنرهای سنتی ایران؛ کارشناسی ارشد دانشگاه علم و صنعت؛ دانشکده هنر.
- جابز؛ گرترو؛ (۱۳۷۰)؛ سمبول؛ محمدرضا بقاپور؛ چاپ اول؛ تهران؛ جهان نما.
- دوبو کور، مونیک (۱۳۷۳)، رمزهای زنده جان، ترجمه جلال ستاری، تهران، نشر مرکز
- دوبو کور، مونیک (۱۳۷۸)، رمزهای زنده جان، ترجمه جلال ستاری، ج ۳، تهران، نشر مرکز
- ستاری، جلال (۱۳۶۵)، رمز اندیشی و هنر قدسی، تهران، انتشارات توس.
- صالح زاده؛ شوکت الملوک؛ (۱۳۹۰)؛ بررسی نقش مار در آثار هنری پیش از تاریخ ایران؛ پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد؛ هنر و معماری.
- عمید، حسن (۱۳۹۸) فرهنگ عمید، ویراستار عزیزالله علیزاده، چاپ اول، تهران، راه رشد
- کوپر؛ جی سی؛ (۱۳۷۹)؛ فرهنگ مصور نمادهای سنتی؛ ملیحه کرباسیان؛ چاپ اول؛ تهران؛ فرشاد.
- گدار؛ آندره؛ (۱۳۷۷)؛ هنر ایران؛ بهروز حبیبی؛ چاپ دوم؛ تهران؛ شهید بهشتی.
- گوران، اندره لورا، ۱۳۵۷، دستا فریده های هنری و مذهب مردم پارینه سنگی. ترجمه نورالدین فرهیخته. تهران. انتشارات پویش
- معین، محمد (۱۳۷۵) فرهنگ فارسی معین، چاپ ۹، تهران، امیرکبیر
- هال؛ جیمز؛ (۱۳۸۰)؛ فرهنگ نگاره ای نمادها؛ رقیه بهزادی؛ چاپ اول؛ تهران؛ فرهنگ معاصر.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۷۷)، انسان و سمبل هایش، ترجمه: محمود سلطانیه، تهران، انتشارات جامی --
- پرادا، ایدت (۱۳۵۶)، هنر ایران باستان، با همکاری دایسون، چارلز ویلکنسون، یوسف مجید زاده، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- پرادا؛ ایدت (۱۳۸۶)؛ هنر ایران باستان تمدن های پیش از اسلام؛ حمیدزاده؛ چاپ سوم؛ تهران؛ دانشگاه تهران.
- میرچاه، الیاده (۱۳۶۸)، فلسفه ای از تاریخ، ترجمه بهمن سرکارتی، چاپ دوم، تهران، نیما.

- رابرتسون، یان (۱۳۷۱)، آمدی بر جامعه، ترجمه حسین بهروان، مشهد، استان قدس رضوی.

- قاسمی، سید فرید (۱۳۷۵)، تاریخ خرم آباد، چاپ اول، لرستان، افلاک.

- تقوی؛ ترنم؛ (۱۳۸۸)؛ مفهوم نمادین مار در ایران (با نگاه به تمدن‌های همجوار آن؛ میانرودان، هند، یونان و مصر)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس.

- توکلی سراجی، هما (۱۳۸۰)، نماد پژوهی مار در اساطیر چهار تمدن ایران، یونان، مصر، هند پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران، دانشگاه تهران.

- دادور، ابوالقاسم و منصور، الهام، (۱۳۸۵)، درآمدی بر اسطوره‌ها و نمادهای ایران و هند در عهد باستان،

-Golan ,ariel, 2003, prehistoric religion-mythology-symbolism .gerusalem.